

УДК 929:9 Брайчевський М.Ю. (477): 001.814

Ольга Бодак
(м. Київ)**ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ
М.Ю. БРАЙЧЕВСЬКОГО (1924 – 2001)**

У статті на документах особового архівного фонду, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, розглянуто джерелознавчу діяльність відомого українського історика та археолога М.Ю. Брайчевського. Для розробки історичних проблем учений здійснив чимало джерелознавчих досліджень – як археологічних пам'яток, так і писемних джерел. У зв'язку з цим відзначено істотний внесок ученого у створення археологічної та літописної джерелознавчої бази.

Ключові слова: М.Ю. Брайчевський, джерелознавство, джерельна база, історичне джерело.

На сьогоднішньому етапі розвитку української державності назріла необхідність об'єктивного аналізу історико-культурних процесів в Україні, чому значною мірою сприяє вивчення наукової спадщини визначних особистостей, громадських і культурних діячів, творчий доробок яких впливав або й визначав розвиток української державності.

Одним з українських учених, які своєю науковою діяльністю долучилися до становлення і формування історичної науки та спеціальних історичних дисциплін у ХХ ст., є Михайло Юліанович Брайчевський (1924 – 2001) – історик, археолог, доктор історичних наук, лауреат премії фонду Антоновичів, заслужений діяч науки і техніки України, почесний професор Національного університету "Києво-Могилянська академія", голова осередку Українського історичного товариства ім. М. Грушевського в Києві, дійсний член Вільної Української Академії Наук у США. Незважаючи на значну увагу в українській історіографії до його наукових студій, діяльність ученого в галузі джерелознавства не розглядалася. Тому дослідження джерелознавчого аспекту наукової роботи М.Ю. Брайчевського доповнить усебічне вивчення його наукової та творчої спадщини, розкриє нові аспекти історії науки та культури України ХХ ст., збагатить наші знання про розвиток історії та спеціальних історичних дисциплін.

Однією з позитивних якостей М.Ю. Брайчевського як дослідника у сфері історичного знання була глибина підходу до самої постановки конкретних проблем, зокрема на джерелознавчому рівні.

Для розробки вищезазначених основних проблем учений здійснив велику кількість джерелознавчих досліджень як археологічних пам'яток, так і писемних джерел, студій із різних аспектів суспільного і культурного життя ранніх слов'ян Київської Русі та середньовічної України. Характерний для праць М.Ю. Брайчевського синтез різноманітних матеріалів (археологічних, письмових, нумізматичних, архітектурних, антропологічних, лінгвістичних) ґрунтувався на поглибленій розробці самих джерел. У зв'язку з цим відзначимо значний внесок ученого у створення джерельної бази – археологічної (Пастирське городище, черняхівські пам'ятники) та літописної (літопис Аскольда, "Слово о полку Ігоревім").

Дослідженню писемних джерел М.Ю. Брайчевський присвятив три монографічні дослідження: "Історична думка в Київській Русі" [1], "Автор "Слова о полку Ігоревім" [2] та "Літопис Аскольда (реконструкція тексту)" [3], а також численну кількість статей, зокрема "Агіографія" [4], "Іпатський літопис" [5], "Слово о полку Ігоревім" у контексті світової культури" [6] та ін. Вони були забезпечені численними

(понад 500) бібліографічними покликаннями, що зміцнювало його концептуальну позицію.

У період розпаду феодальної системи в Київській Русі почав формуватися новий світогляд, який М.Ю. Брайчевський називав давньоруським гуманізмом. Філософському осмисленню суті цього гуманізму, аналізу світоглядних уявлень, поглядів і концепцій мислителів-книжників присвячена студія монографічного характеру "Історична думка в Київській Русі" [1]. Вона замислювалася вченим як розділ фундаментального дослідження "Київська Русь", яке, на жаль, так і не було закінчене, але логічна побудова дозволила розглядати її як цілком самодостатню працю.

У монографії проаналізовано всі основні категорії літературних пам'яток, які дійшли до нас в автентичному вигляді або тим чи іншим чином зафіксовані в пізніших текстах. Для цього він зібрав ґрунтовну бібліографію. В основі аналізу лежить ідея, що всі писемні джерела давньоруського часу – від літописів із наявними в них легендами та переказами до "житій", біографічних оповідок та повістей, – відображають реальні історичні події.

Учений був переконаний, що переважна більшість битинних героїв та інших легендарних постатей із народних переказів мали свої історичні прототи́пи, у яких знайшла своє відображення народна концепція суспільного розвитку, народна оцінка конкретних подій і конкретних діячів.

Чільне місце в дослідженні відведене дослідженню літописання, яке становило квінтесенцію історичної думки і найбільш повно відбивало її розвиток. Літописи М.Ю. Брайчевський кваліфікував як "справжні історичні трактати, ... в яких критично осмислений і відібраний матеріал був покликаний обґрунтувати певну соціально-філософську платформу, певну систему ідей і переконань" [1, арк. 20].

Ґрунтовно проаналізований найвидатніший твір давньоруської історіографії "Повість минулих літ" Нестора Літописця. Особливо підкреслено погляд літописця на всесвітню історію як на щось, пов'язане безліччю різноманітних ниток в одне ціле, а також діалектичну думку, що історичним процесом керують дві діаметрально протилежні сили – добро і зло, які переломлюються через вчинки людей.

Іншого відтінку набирала зміст літописів періоду феодального роздроблення – XII – XIII ст. М.Ю. Брайчевський відзначав, що літописання цього часу перетворилося на арену гострої боротьби, у якій різні політичні сили прагнули історично узаконити свої доктрини. Мало не кожен можновладець тих часів заводив власного літописця, перед яким ставив відповідні політичні завдання. Тому вчений закликав дослідників ставитися до характеристики подій та осіб у цих документах дуже критично, з'ясовуючи, насамперед, питання, де і за чиїм замовленням укладався той чи інший літописний текст. Для з'ясування він пропонував урахувати два основних взаємопов'язаних моменти:

1) кожен з удільних літописців, який жив і діяв коштом свого князя, послідовно і примітивно прославляв свого патрона;

2) оцінка решти діячів у кожному конкретному випадку визначалася їхніми відносинами з князем-патроном.

Не менш детально аналізував М.Ю. Брайчевський й інші жанри історичної літератури, у яких через оцінку тих чи інших подій і явищ знаходили відображення погляди тогочасних мислителів на історичний процес. Водночас можна сказати, що вченого в джерелах насамперед цікавили філософські уявлення давньоруських авторів. Тому стає цілком зрозумілою увага вченого до твору київського митрополита Іларіона "Слово про закон і благодать", у якому викладена оригінальна концепція всесвітньої історії й того місця, яке в ній займає Київська Русь, – концепція, яка базувалася на уявленні про історичний процес як процес взаємообумовлений, на переконанні, що розвиток конкретної країни нерозривно пов'язаний із розвитком усього людства.

Як певне джерело для вивчення біографій історичних осіб розглядав М.Ю. Брайчевський агіографічну (житійну) літературу, яка виникла на Русі в XI ст. Він був переконаний, що, незважаючи на наявність у життях усіх ознак традиційної церковної ідеології, з притаманною їй стилістикою – поєднанням історичних даних із фантастичними вигадками, в основі кожного життєпису лежали реальні історичні події. Проте більш цінними в плані “історизму” він вважав біографічні оповідки, що мали світський характер і були позбавлені нальоту “чудес”.

Велику увагу приділено також літературі викривального характеру, яка з’явилася як реакція на міжусобні війни. У цих, значно радикальніших, ніж літописи, творах утілилася позиція тієї частини давньоруського населення, яке рішуче виступало проти міжусобної політики, засуджуючи її ініціаторів. Головну цінність цих творів, об’єднаних під спільною назвою “Повісті про князівські злочини” [1, арк. 62], М.Ю. Брайчевський вбачав у тому, що їх автори, представники різних верств освіченого населення, у більшості випадків були учасниками описуваних подій.

До “Повістей про князівські злочини” вчений відносив і один із найвизначніших творів європейської середньовічної літератури – “Слово о полку Ігоревім”. М.Ю. Брайчевський піддав рішучій критиці твердження про те, ніби основним змістом цього твору є ідея захисту Руської землі від зовнішніх ворогів, а сам твір має героїчний характер і оспівує доблесть сіверського князя. Геніальність автора “Слова” він убачав у тому, що той зумів крізь калейдоскоп тогочасних подій та осіб побачити головну проблему, яка стояла перед давньоруським суспільством, що його увага прикута не до особистості, а до долі всього народу. Докладно особу автора “Слова о полку Ігоревім” М.Ю. Брайчевський проаналізував у монографічному дослідженні “Автор “Слова о полку Ігоревім” [2].

В огляді літератури, створеної після падіння Русі, піддрунтям якої стала солідна, зібрана М.Ю. Брайчевським бібліографія, він звертав увагу передусім на твори, присвячені татаро-монгольській навалі, наприклад, “Слово про загибель Руської землі”, а також на твори, у яких відобразилися погляди демократичних верств суспільства.

На його думку, привабливість цих творів полягала у вияві суто народного оптимізму, у вірі, що народ спроможний власними силами звільнити свою землю від ворога [1, арк. 70].

Але найвизначнішою літературною та історичною пам’яткою післямонгольського часу вчений вважав “Життєпис Данила Галицького”, у якому найповніше відобразився процес розгортання боротьби за визволення рідної землі в Південно-Західній Русі. Цей твір він кваліфікував не як літопис, а як повість світського характеру, яка зовсім позбавлена фантастичного елементу і має яскраво виражений історичний характер, нагадуючи за стилем лицарську літературу розвинутого середньовіччя [1, арк. 74, 75].

Завершуючи цілісне та логічне за викладом джерелознавче дослідження “Історична думка в Київській Русі”, М.Ю. Брайчевський акцентував увагу на тій ролі, яку відіграла в розвитку історичної й філософської думки на Русі перекладна історична література, що надходила переважно з Візантії. Ця література становила одне з головних джерел, звідки давньоруське населення черпало свої знання про історію інших країн. Перше місце серед цієї літератури він відводив хронікам – власне історичним творам, які спиралися на величезний досвід античної науки.

Не менш великий вплив на книжників і мислителів Русі справили, як показав учений, і так звані Палії – збірники наукового характеру, що містили натурфілософські й історичні відомості та коментовані з позиції тогочасних позитивних знань біблійні тексти. Значення останніх для давньоруської історіографії визначалося, на думку М.Ю. Брайчевського, не тими фактичними даними, які можна було почерпнути з них, а передусім загальнофілософською концепцією історії. Саме звідти був запозичений погляд на історичний процес як процес зумовлений. Це твердження мало великий вплив на свідомість давньоруських істориків, змушувало їх

шукати в описах історії інших країн своєрідну модель, еталон історичного розвитку взагалі.

Написання М.Ю. Брайчевським монографії "Автор "Слова о полку Ігоревім" [2] було пов'язане з дискусією в середині 60-х років минулого століття щодо автентичності Ігорової пісні. Проте полеміка щодо цього питання не вщухає й досі. Учений послідовно доводив твердження про створення "Слова" безпосередньо після провалу Ігорового походу в 1187 р., а потім на широкому історико-культурному матеріалі докладно характеризував вік і походження автора пам'ятки, його культурні обрії, джерела інформації та ідейну позицію. На думку М.Ю. Брайчевського, це був приблизно тридцятирічний, блискуче, як на свій час, освічений чоловік за походженням і станом приналежністю з вищих, боярсько-дружинних верств, можливо, галицького походження, який під час роботи над Ігоровою піснею перебував у Києві.

Значну увагу М.Ю. Брайчевський приділяв дослідженню однієї з центральних проблем історичного джерелознавства – змісту терміна "історичне джерело". Учений розглядав джерелознавство як наріжну платформу кожного історичного дослідження.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що під певним кутом зору археологію можна розглядати як одну з допоміжних історичних дисциплін, подібну до геральдики, нумізматики тощо. Іншими словами – як структурну частину джерелознавства. Але таке твердження було б справедливим лише стосовно дописемних епох, потім археологічний матеріал поступається місцем писемним документам, здатним донести до нас інформацію про минуле в найбільш адекватній формі. Для найдавніших періодів розвитку людства поняття археології справді ототожнюється з поняттям джерелознавства і повністю покриває його.

На відміну від репрезентантів інших різновидів наукового знання, для яких поняття предмета та об'єкта дослідження збігається, історик позбавлений можливості безпосередньо спостерігати, а тим більше активно впливати на ті явища, які підлягають пізнанню. Звідси постає проблема історичного джерела як проміжної ланки між минулим і дослідником того минулого. Поняття предмета й об'єкта розмежовується: у ролі першого виступають реалії минулих часів, а в ролі другого – джерела, тобто реалії нашої доби, які, однак, містять інформацію про минуле.

Таким чином, М.Ю. Брайчевський зауважував, що зміст поняття "історичне джерело" виявляється досить широким і багатограним. Воно аж ніяк не може бути зведене до однієї рубрики – писемних пам'яток. Поряд з ними існують інші категорії, що виявляють надто різні властивості та ознаки і пропонують досліднику різні можливості. По суті, все створене (або внаслідок цілеспрямованої діяльності, чи позасвідомо як побіжний результат певних дій) може вважатися історичним джерелом.

У статті "Археологія розширює горизонти історії" [7] М.Ю. Брайчевський здійснив аналіз писемних та археологічних джерел. Учений зазначав, що важливою особливістю археологічних джерел є їхнє постійне зростання. Цим археологія принципово відрізняється від традиційної історії, яка звикла оперувати писемними джерелами. М.Ю. Брайчевський вважав, що нині всі архіви добре впорядковані й прекрасно описані. Їхні фонди досконально відомі дослідникам, і чекати там якихось сенсаційних відкриттів не доводиться, хоча в окремих випадках несподівані знахідки можливі. А більшість археологічних джерел, навпаки, ще спокійно лежить у землі і чекає на свого дослідника. Кожного року кожна експедиція добуває величезну кількість нового матеріалу, і серед цього матеріалу нерідко трапляються знахідки, які змінюють добре відомі й інтерпретовані факти.

М.Ю. Брайчевський порівнював масштабність тих новацій, якими відзначаються писемні та археологічні джерела.

Виявлення в архіві нового, досі невідомого історикам документа може дати можливість тільки:

- уточнити деталі;
- внести корективи в розуміння конкретного явища чи події;
- виправити дати;
- відкрити ім'я; визначити місце;
- більш повно й точно охарактеризувати мотив чи мету.

Хоча вчений зауважував, що і це є дуже важливим, що кожна така деталь сприймається як значне досягнення науки [7, арк. 3].

Археологія ж часто відкриває:

- нові, досі невідомі цивілізації;
- нові культури, залишені народами, які зникли із землі;
- невідомі місця й держави, які існували за багато століть, а то й тисячоліть, до наших днів.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що археологічні відкриття іноді призводять до корінних змін у поглядах на шлях історичного розвитку, переносять визначні культурні явища з однієї епохи в іншу, переміщують історичні акценти, виявляють центри цивілізації там, де на них ніхто не сподівався.

Зокрема, вчений вважав, що для вирішення проблеми східнослов'янського етногенезу писемних джерел замало. Перші письмові згадки про слов'ян не йдуть глибше рубежу н. е. і мають занадто уривчастий характер. Тому логічно, що археологічні джерела висувуються на перший план, адже вони дають більше фактів для розуміння динаміки історичного процесу, визначення тих етнічних утворень, що існували в Східній Європі в ту чи іншу епоху, зокрема на рубежі та в першій половині I тис. н. е., коли слов'яни вперше з'явилися на історичній арені [7, арк. 10]. Учений вважав, що у світлі нових археологічних джерел і літописи, і юридичні документи, і літературні твори викликають інше бачення та інтерпретацію.

Таким чином, наша стаття свідчить про те, що М.Ю. Брайчевський надавав перевагу археологічним, а не письмовим джерелам.

У процесі свого дослідження вчений звертався й до актуального питання зародження давньоруського літописання, яке, на його думку, можна віднести до 865 – 866 рр. Мова йде про спробу дослідника реконструювати давній літопис, відомий як "Літопис Аскольда".

У 1988 р. на сторінках журналу "Київ" з'явилася публікація відродженої пам'ятки IX ст. – "Літопису Аскольда" [3], виокремленого вченим із "Повісті минулих літ". На думку М.Ю. Брайчевського, це був узагальнюючий твір, присвячений походженню Русі, що "являв собою важливий ідеологічний документ доби, спрямований на осмислення і ствердження Русі як невід'ємної частини християнської ойкумени і введення її в систему загальнолюдського поступу" [8, арк. 136].

Головна думка вченого полягала в тому, що християнізація Русі за часів Аскольда хоч і не зовсім замовчувалася, проте її значення для розвитку Русі надто применшувалося. М.Ю. Брайчевський вважав, що багато свідчень "Літопису Аскольда" було відредаговано для звеличення інших князів, насамперед Володимира. Аргументуючи свій висновок, історик шляхом ретельного аналізу літописних текстів виділив уривки, що могли походити з первинного "Літопису Аскольда", і запропонував його реконструкцію.

Таким чином, учений зміг не лише довести, що первинний літопис Аскольдових часів був відредагований літописцями XI – XII ст., але й досягнути сенсу цього редагування.

Реконструкція "Літопису Аскольда" логічно вимагала перегляду проблеми виникнення слов'янської писемності. На його думку, саме Аскольдове хрещення призвело до знайомства східних слов'ян із грецьким письмом, а це, у свою чергу, стало причиною виникнення протокириличного письма.

Розв'язуючи проблему виникнення слов'янської писемності, М.Ю. Брайчевський звернувся до цікавого пласту пам'яток – письмен зрубної

культури доби бронзи (прокреслені позначки та зображення на посуді), а також сарматських знаків. І хоча осмислити ці знаки, можливо, ніколи й не вдасться, важко не погодитися з дослідником, що вони є якимись новими способами передачі інформації і відбивають певні кроки на шляху виникнення письма. У справжнє письмо ці знаки, як вважав М.Ю. Брайчевський, так і не реалізувалися, оскільки не могли конкурувати з алфавітним грецьким письмом. Знайомство східних слов'ян із грецьким письмом унаслідок їх християнізації та активної участі в міжнародному житті врешті-решт проявилось в тій системі письма, яка отримала назву кирилиці. За часів Аскольда користувалися протокириличним письмом. Тому засвоєння творів, написаних церковнослов'янською мовою, інтенсивне поширення якої розпочалося з офіційним прийняттям князем Володимиром християнства, не мало в східнослов'янських землях особливих труднощів.

Аналізу слов'янської писемності М.Ю. Брайчевський присвятив монографію "Походження слов'янської писемності" [9]. У ній учений виклав своє бачення історії слов'янської писемності.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що серед науковців поширена думка, що слов'янська писемність виникла одразу, внаслідок спрямованої діяльності великих слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія. На Русь же грамотність потрапила ще пізніше – після релігійної реформи Володимира Святого у 988 р.

Використавши археологічні та джерелознавчі матеріали, учений показав, що східні слов'яни знали писемність і до Володимира Святого.

М.Ю. Брайчевський навів свідчення болгарського монаха, відомого під іменем Чорноризця Храбра, який у своєму невеликому трактаті "Про письмена" подав періодизацію історії слов'янської писемності:

- 1) сарматські знаки, які відбивали процес формування ієрогліфічного письма, що через специфічні умови доби не набуло завершеного характеру (останні ст. до н. е. – перші ст. н. е.);
- 2) застосування греко-латинського алфавіту без пристосування його до особливостей слов'янської фонетики (VI – V ст. до н. е. – IX ст. н. е.);
- 3) винайдення просвітниками Кирилом і Мефодієм спеціальної слов'янської абетки (862 – 885 рр.).

М.Ю. Брайчевський дотримувався думки: що на зорі слов'янської писемності існували різні за своїм характером алфавіти – кирилиця і глаголиця. Закономірно постало питання: який із них був винаходом Кирила? [9, арк. 34].

Кирилиця – це пристосування грецького алфавіту до фонетичних особливостей слов'янських мов. Це, по суті, і є грецька абетка, доповнена лише рядом нових знаків. Якщо кирилиця була справді створена Кирилом, то функція просвітника звелася лише до введення кількох літер. Отже, відомості джерел про винахід нового алфавіту виявляються неправильними [9, арк. 34].

М.Ю. Брайчевський вважав, що кирилиця була природною абеткою, що поступово виробилася впродовж тривалого часу внаслідок спонтанного і поступового розвитку слов'янської писемності як відповідь на реальні потреби суспільного життя і хронологічно передувала місії Кирила та Мефодія. Глаголиця ж була штучним алфавітом, створеним ученою людиною, тобто Кирилом, однак вона не знайшла загального визнання в слов'янському світі через її складність та штучний характер.

Таким чином, М.Ю. Брайчевський дотримувався думки, що Кирило винайшов глаголицю, а не кирилицю. Ця концепція дала задовільну інтерпретацію трьох вищенаведених етапів розвитку слов'янської писемності. Кирилиця в цьому випадку була логічним завершенням другої стадії, а глаголиця – репрезентантом третьої [9, арк. 43].

Таким чином, винахід Кирила і Мефодія становив не початок, а завершення процесу виникнення слов'янської писемності.

Такий несподіваний поворот ще раз засвідчив яскравість таланту вченого: за яку б проблему він не взявся, її розв'язання завжди супроводжувалося неординарними

висновками, власним баченням і розумінням фактів, подій, оригінальним трактуванням джерел. Піддаючи сумніву встановлені погляди, М.Ю. Брайчевський постійно збуджував наукову думку, ініціював дискусії, змушував по-новому побачити вже відомі й осмислені факти.

М.Ю. Брайчевський вважав, що остаточне розв'язання проблеми походження слов'янської писемності має дати епіграфіка – наука про написи на тривких матеріалах: камені, дереві, стінах стародавніх споруд тощо [7, арк. 15].

Таким чином, дослідження архівної спадщини М.Ю. Брайчевського, яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [10], дозволило ґрунтовно проаналізувати такий маловивчений напрям наукової діяльності вченого, як джерелознавство.

Список використаних джерел та літератури

1. Брайчевський М.Ю. Історична думка в Київській Русі. – ІР НБУВ, ф. 320, № 39.
2. Брайчевський М.Ю. Автор "Слова о полку Ігоревім". – ІР НБУВ, ф. 320, № 40.
3. Брайчевський М.Ю. Літопис Аскольда (реконструкція тексту). – ІР НБУВ, ф. 320, № 54.
4. Брайчевський М.Ю. Агіографія. – ІР НБУВ, ф. 320, № 181.
5. Брайчевський М.Ю. Іпатський літопис. – ІР НБУВ, ф. 320, № 188.
6. Брайчевський М.Ю. "Слово о полку Ігоревім" в контексті світової культури. – ІР НБУВ, ф. 320, № 262.
7. Брайчевський М.Ю. Археологія розширює горизонти історії. – ІР НБУВ, ф. 320, № 209.
8. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – ІР НБУВ, ф. 320, № 52.
9. Брайчевський М.Ю. Походження слов'янської писемності. – ІР НБУВ, ф. 320, № 58.
10. Бодак О.П. Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог / Ред. кол.: Л.А. Дубровіна (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 410 с.; Вона ж. Архівна спадщина М.Ю. Брайчевського як джерело з вивчення історичної науки та поширення історичних знань (за матеріалами Інституту рукопису НБУВ) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 34-49.

SUMMARY

With reference to the documents of personal archives stored in the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine, the article examines source history activities of the well-known Ukrainian historian and archaeologist M. Braychevs'ky. To develop historic issues, the scientist carried out a lot of source history researches with respect to both archeological artifacts and written sources. In this connection, a significant contribution is recognized that the scientist made into creation of archeological and annalistic source history.

Key words: M. Braychevs'ky, source history, source base, historical source.